

שיבה לארצו של היטלר ניצולים וגולים יהודים חוזרים בווינה שלאחר המלחמה

Elizabeth Anthony, *The Compromise of Return: Viennese Jews after the Holocaust*. Detroit: Wayne State University Press, 2021, 288 pp.

טים קורבט

ה היסטוריה היהודית של וינה היא כר פורה למחקר זה כמה עשורים, ומדי שנה בשנה נוספים ספרים חדשים לקטלוג הנכבד הקיים באנגלית ובגרמנית. רבים מהם מתמקדים בהיסטוריה החברתית והתרבותית של יהודי וינה בפרק הזמן שעבר מ־1867, אז התקבלה החוקה הליברלית, אשר העניקה אמנציפציה מלאה ליהודים (אם היו גברים), עד האנשלוס ב־1938, אז הובלעה אוסטריה ברייך השלישי.¹ עוד תחום מחקר פעיל מתמקד בדינמיקה המיוחדת של השואה בווינה, וממחקרים אלה ידוע לנו שבירת אוסטריה שימשה אחד מאתרי הניסוי העיקריים למדיניות הגזל והגירוש הנאצית בשלב שלפני השילוחים וההשמדה.²

אחד התחומים שנחקרו פחות הוא ההיסטוריה היהודית של וינה אחרי המלחמה. יוצאים מכלל זה הם מחקריהן המשפיעים של הלגה אָמבֶּכֶר ושל אוולין אָדוּנְקָה בגרמנית והמונוגרפיה של ג'קלין ונסנט באנגלית.³ אָמבֶּכֶר ואָדוּנְקָה בחנו את התהוותה של הקהילה היהודית בווינה שלאחר המלחמה באופן כללי, סיפור רב תהפוכות שכמו במקומות רבים אחרים באירופה שסועת המלחמה הושפע מתנועת פליטים ומעתיד לוט בערפל. לעומתן,

1 שני ספרים מרכזיים בתחום זה, האחד באנגלית והאחר בגרמנית, הם Steven Beller, *Vienna and the Jews, 1867–1938: A Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Klaus Hödl, *Wiener Juden — Jüdische Wiener: Identität, Gedächtnis und Performanz im 19. Jahrhundert* (Innsbruck: Studienverlag, 2006).

2 ספרים מרכזיים בתחום זה הם Doron Rabinovici, *Instanzen der Ohnmacht: Wien 1938–1945 — Der Weg zum Judenrat* (Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 2000); Dieter Hecht, Eleonore Lappin-Eppel, and Michaela Raggam-Blesch, *Topographie der Shoah: Gedächtnisorte des zerstörten jüdischen Wien* (Vienna: Mandelbaum, 2015).

3 Helga Embacher, *Neubeginn ohne Illusionen: Juden in Österreich nach 1945* (Vienna: Picus, 1995); Evelyn Adunka, *Die vierte Gemeinde: Die Wiener Juden in der Zeit von 1945 bis heute* (Vienna: Philo, 2000); Jacqueline Vansant, *Reclaiming Heimat: Trauma and Mourning in Memoirs by Jewish Austrian Reémigrés* (Detroit: Wayne State University Press, 2001).

מחקרה של ונסנט התמקד בלידי וינה הגולים שהחליטו לחזור לבתיהם עם תום השלטון הנאצי ובכך יצרו, לפחות במידת מה, המשכיות שגישרה על שבר הגירוש ורצח העם.

את דרכה של ונסנט ממשיכה אליזבת אנתוני במונוגרפיה החדשה פרי עטה, *The Compromise of Return*. הספר מבוסס על עבודת הדוקטור שלה, שהוגשה לאוניברסיטת קלרק ב-2016, והוא נבדל מספרה של ונסנט הן במיקוד הן בקנה המידה. ונסנט התרכזה בניתוח ספרותי של ספרי זיכרונות פרי עטם של גולים חוזרים (reémigrés), ואילו מחקרה של אנתוני הוא היסטוריה כללית של "גלות חוזרת" (remigration) וניתוח משוכלל של המניעים שבגללם החליטו הגולים לשוב לאוסטריה, מולדתו של אדולף היטלר וארץ שבה השתתפה האוכלוסייה המקומית בקנה מידה גדול ברדיפתם ובגירושם. באמצעות ניתוח מדוקדק של חוויית השיבה של הגולים החוזרים ושל הקשיים שעיימם התמודדו בניסיון לשקם את חייהם בווינה לאחר המלחמה, מחקרה של אנתוני משבץ פרק זה בחיים היהודיים שלאחר השואה בהקשר הכללי של הרפובליקה האוסטרית השנייה בחיתוליה ושל יחסה – המחפיר, במקרים רבים – ליהודים ניצולי השואה.

לב המחקר, המבוסס על שילוב של חומרי ארכיון ושל ראיונות עם ניצולים, מתייחס לשאלות האלה: מדוע, לאחר כל מה שעברו, החליטו היהודים הווינאים הכלולים במדגם לחזור; ומדוע, משלא התקבלו בחמלה או בסולידריות אלא בהכחשה, בדחייה ובהפליה הנמשכת, החליטו להישאר? אנתוני אינה חוששת להשיב ועונה מיד (בעמ' 2), במילותיה של אחת המרואיינות, יוהנה "הנזי" טאוזיג: "כאן ביתי!"

כמו בעבודתה החלוצית של ונסנט, גם בעבודתה של אנתוני, בית ו"היימט" (Heimat; מולדת) הם מושגי מפתח במקורות ובניתוח כאחד. אולם אחד מממצאיה החדשים של אנתוני הוא שבהקשר זה ה"בית" לא תמיד היה אוסטריה אלא וינה עצמה: "תושביה היהודים הנתרים והשבים של העיר היו בראש ובראשונה וינאים [ההדגשה במקור], וניצולים רבים המשיכו להזדהות במפגיע כווינאים, ולא כ'אוסטרים'" (עמ' 3).

אנתוני פותחת בהבחנה בין קטגוריות שונות של גולים חוזרים ושל הסיבות שבעטיין חזרו לווינה אחרי השואה. בקבוצה הראשונה נכללים כמה אלפי יהודים ואנשים שנרדפו כיהודים על-פי חוקי נירנברג, ששרדו בתנאים "מוגנים" או במחתרת ולכן לא "חזרו" במובן המילולי אלא יצאו מהמחבוא לאחר נפילת השלטון הנאצי באפריל 1945. אחריהם באה קבוצה שנייה – אסירי מחנות הריכוז המשוחררים שהגיעו לעיר טיפין-טיפין כחלק מתנועת הפליטים הגדולה מערבה, לאחר שהצבא האדום כבש את מזרח אירופה ואת מרכזה. שתי הקבוצות הראשונות האלה – ניצולים במובן המצומצם יותר של המונח – חזרו לווינה או נשאר בה ברובם משום שהיא הייתה להם בית המשפחה.

הקבוצה השלישית מורכבת מגולים ששרדו מחוץ לאוסטריה ובחרו

לחזור בכוונה ובמודע. אנתוני מוסיפה ומבדילה בקרבם בין מי שחזרו כדי להשתתף בשיקומה של וינה־אוסטריה בתור **ביתם הפוליטי** ובין מי שחזרו לבנות מחדש את חייהם בווינה־אוסטריה בתור **ביתם המקצועי**. הטיפולוגיה הזאת אינה כוללנית או בלעדית, כמובן, אך אנתוני מציעה מודל מתוחכם להבין את קבוצות הניצולים, את התמריצים שהיו להם לשיבה ואת חוויותיהם המגוונות. כפי שהיא מסכמת, "למרות היתכנותם של תמריצים מרובים וצולבים לשיבה, מתגלה דפוס כללי של סדר אירועים ושל חוויות משותפות" (עמ' 7). בפרק הראשון מוגשת סקירה היסטורית וספרותית רחבה המעגנת את חוויית השואה, ההשרדות והשיבה בהיסטוריה הארוכה של חיים יהודיים ותרבות יהודית בווינה מן העידן ההבסבורגי. אחת ממטרותיו העיקריות של פרק זה היא להבהיר שיהודי וינה היו בפשטות וינאים ולהקדים תשובה לשאלה מדוע חזרו כה רבים למדינה שהתאכזרה אליהם: וינה הייתה ביתם, ומרכז אירופה – כור מחצבתם החברתי. כדברי אנתוני על אוסף התצלומים בספר *Wie wir gelebt haben* ("איך חיינו"): "אין בתמונות כמעט רמז לכך שהמצולמים הם יהודים" (עמ' 15).⁴

פרק זה עשוי להועיל במיוחד לקהל קוראים כללי שאינו בקי בשפע של ספרות המחקר בנושא. ואולם הוא סובל מהסתמכות על מחקרים ישנים יחסית, שכמה מהם מיושנים, כדוגמת התזות הבעייתיות על "זהות אתנית" ו"התבוללות" שהציגה מרשה רוזנבליט לפני כמה עשורים.⁵ אומנם אנתוני ממצבת כאן את עצמה כמי שמרחיבה את פרדיגמת "הזהויות" היהודיות של רוזנבליט. אולם הממצאים שהיא מתארת לכל אורך הספר בנוגע לתפיסות עצמיות של יהודים וינאים נוטים דווקא להפריך את מושגי היסוד של רוזנבליט בענייני תרבות וזהות, ובפרט את תפיסתה שיהודי וינה היו "יהודים מהבחינה האתנית" ו"גרמנים מהבחינה התרבותית" (עמ' 19). הביקורת הזאת אינה מיוחדת למחקרה של אנתוני; זוהי בעיה כללית, בייחוד בהיסטוריוגרפיה בשפה האנגלית, ודיון מפורט בה יחרוג מגבולותיו של מאמר ביקורת זה. עם זאת, מוטב היה לו התמקדה אנתוני בהיסטוריוגרפיה ביקורתית חדשה יותר או לחלופין, אילו ויתרה מכל וכל על סקירת הספרות הזאת, המתאימה יותר לעבודת דוקטור.

הניתוח של אנתוני מתעורר לחיים החל בפרק השני, על "ה'חוזרים' הראשונים", כלומר אנשים ששרדו בווינה בעידן הנאצי מכוח עמדותיהם

4 Tanja Eckstein and Julia Kaldori, eds., *Wie wir gelebt haben: Wiener Juden erinnern sich an ihr 20. Jahrhundert* (Vienna: Mandelbaum, 2008)

5 בעיקר בספרים Marsha Rozenblit, *The Jews of Vienna 1867–1914: Assimilation and Identity* (Albany: State University of New York Press, 1983); Marsha Rozenblit, *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I* (New York: Oxford University Press, 2001). לביקורת מעודכנת על השיח של רוזנבליט ועל השפעתו המתמשכת על התחום, ראו Tim Corbett et al., "Migration, Integration, and Assimilation: Reassessing Key Concepts in (Jewish) Austrian History," *Journal of Austrian Studies* 54 [1] (2021)

ה"מיוחסות" ב"מועצת הזקנים", בזכות "נישואים מעורבים" או במקומות מסתור. כדברי אנתוני, "רוב הניצולים האלה לא שאלו את עצמם אם 'לחזור', כי למעשה הם כלל לא עזבו" (עמ' 46). היא פותחת בתיאור רציחתם של תשעה בני אדם שהתגלו בֶּרְסְטֶר-גֶּאָסֶה (Förstergasse) ערב כניסתו של הצבא האדום לווינה, ומראה שרק "שעות הפרידו בין היהודים האחרונים שנרצחו בעיר ובין הראשונים שיצאו ממחבואם ו'חזרו'" (עמ' 45). מספרם של הניצולים שלא עזבו את וינה הגיע לאלפים, אך רק כ־600 מהם הזדהו כיהודים ובכך הקדימו סוגיות של הגדרת היהודיות והענקת פיצויים שהיו עתידות למרר את חיי הניצולים במשך שנים ואף עשרות שנים.

החודשים הראשונים אחרי השחרור התאפיינו במחסור קשה, בהתעללויות מזדמנות של כוחות הכיבוש, שכוונו בייחוד נגד נשים, וכן בקושי ברור של "החוזרים הראשונים" לתבוע חזקה על רכושם שהופקע. אנתוני מביאה מגוון רחב של התנסויות אישיות, ואחדות מהן אומנם עלו יפה, אך השבת הרכוש הגנוב נעשתה בסופו של דבר אחד ההיבטים המבישים ביותר בתולדותיה של אוסטריה לאחר המלחמה. הסיבה העיקרית לקשיים שבהם נתקלו הניצולים שביקשו לקבל פיצוי צודק ברורה, כדברי אנתוני: "הניצולים ידעו שהאנטישמיות האוסטרית התקיימה, בגלוי או בהיחבא, מאות בשנים" ו"לא נעלמה מהיום למחר" (עמ' 59).

בנושא זה התברר לקורבנות רבים שהגוף היחיד שיוכלו לפנות אליו לעזרה הוא ועד הקהילה היהודית בווינה (Israelitische Kultusgemeinde, Wien, IKG). ארגון הקהילה היהודית בתורו הסתמך על סיוע של ממשלות זרות וארגונים יהודיים בין-לאומיים כדי לעמוד באתגר העצום ולטפל באלפי בני אדם מרוששים ושבורים בגופם וברוחם. היות שרבים ממשפחותיהם לא היו חברים בארגון הקהילה היהודית לפני השואה או לא נחשבו "יהודים" בעיני הקהילה זכו לא פעם חברים ותיקים ליחס מועדף; לחברים חדשים או למי שביקשו להצטרף התייחסו בארגון ב"חשדנות", בגיבוי מפורש של גופים בין-לאומיים כדוגמת הג'וינט (עמ' 74-75).

בפרק השלישי אנתוני עוסקת בקבוצה הראשונה של חוזרים במובן המצומצם של המילה, הלוא הם ניצולי המחנות שחזרו לווינה. בסוף 1945 היו חוזרים אלה כ־1,700 מתוך 5,000 החברים בשרידיו של ארגון הקהילה היהודית (לפני השואה מנה הארגון כ־175,000 חברים). השחרור לא שם קץ לתלאותיהם של הניצולים, כפי שאנתוני מראה, ואין המדובר רק במחלות, בתת־תזונה ובתמותה שהמשיכו לגבות מחיר, אלא גם, כשמדובר בנשים בפרט, באלימות מינית שסבלו רבות מהניצולות מידי משחריהן. באין להם מקום אחר החליטו פליטות ופליטים אלה לשוב לווינה, ולו רק כנקודת התארגנות ובסיס חיפושים אחר קרובי משפחה שאולי שרדו. ניצולת אושוויץ מריאנה וינדהולם (Marianne Windholm) סיכמה את המצב: "לא היה לי שום דבר... שום מקום אחר ללכת אליו" (עמ' 86).

החורבן החומרי שמצאו החוזרים בעיר הולדתם החריף את תחושת הניכור

שלהם, ורק מעטים מהם מצאו קרובי משפחה שנשארו בחיים: "קשר עמוק לבית המשפחה היה המניע לשיבתם של ניצולי המחנות, ותחושת האובדן של רבים ששבו לבית ריק שברה את ליבם וביעתה את רוחם" (עמ' 95). האבדות העצומות במשפחה ובקהילה כולה חיזקו את הקשרים בין הניצולים, וכפי שמראה אנתוני חישלו קהילה מסוג חדש, קהילה של שותפות גורל (Schicksalsgemeinschaft). את תחושת האחוה בין השותפים לגורל חיזקה גם אדישות הסביבה, שלא לומר האנטישמיות, שבה נתקלו הניצולים עם שובם. רבים מהמפגשים עם לא־יהודים היו שליליים והיחסים היו מתוחים, אף שאנתוני מזהה בעדויות הניצולים שאספה גם דוגמאות לעזרה. אולם גם אלה היו לעיתים מקרים שבהם לא היה הסיוע אלא תחבולה שנועדה להשיג עדויות אופייניות לאנשים שעברם במלחמה היה מפוקפק. כדבריה הקולעים של אנתוני: "כדי להמשיך ולגור בווינה שלאחר המלחמה היה צריך להסכין עם חיים במחיצת הרודפים" (עמ' 102).

עם זאת, אנתוני מבהירה, התנסויות שליליות באוסטריה שלאחר המלחמה לא היו מנת חלקם של ניצולים יהודים בפרט אלא של ניצולי רדיפות הנאצים בכלל, כגון בני רומה וסינטי או הומוסקסואלים, שרבים מהם נרדפו גם אחרי תקופת השלטון הנאצי. אחת ממעלותיו של הספר היא שהמחברת מזכירה לקוראיה שוב ושוב כי היהודים, אף שהיו קורבנות העיקריים של הנציונל-סוציאליזם, לא היו הקורבנות היחידים – עובדה שעד היום נשכחת לא פעם מן הלב בשיח החברתי על השואה באוסטריה.⁶

כאן חשוב במיוחד הרקע הפוליטי – כינונה המחודש של רפובליקה אוסטריית ריבונית לאחר הנציונל-סוציאליזם. בנושא זה אנתוני מסתמכת במידה רבה על הנרטיב השליט והוותיק של "מיתוס הקורבן", הגורס שאחרי 1945 המציאה אוסטריה את עצמה מחדש בתור "הקורבן הראשון" של הנאציזם, על בסיס פרשנות סלקטיבית של הכרזתן של בעלות הברית בהצהרת מוסקווה מ-1943. כדבריה במבוא: "מיתוס הקורבן הוא ההקשר ההיסטורי והרגשי גם יחד להצגת חוויותיהם של היהודים השבים לווינה בספר זה" (עמ' 11). כטענתה המשכנעת של פיטר פירקר, "מיתוס הקורבן" הוא כשלעצמו תוצר של השיח ההיסטורי שקנה לו שליטה בשנות השמונים של המאה העשרים, ולמעשה הוא מתאר באופן חלקי בלבד את מנגנוני בניית האומה המורכבים שפעלו בשנותיה הראשונות של הרפובליקה השנייה. כשמדובר בשילובם בחברה בשנות החמישים והשישים של חיילים משוחררים, פושעי מלחמה ונאצים לשעבר, ואפילו ביחס של כבוד כלפיהם, בייחוד בחוגי הימין, פירקר מבהיר את כפל המשמעות של השימוש במילה הגרמנית Opfer. שכן הכוונה היא לא רק ל"קורבנות" או ל"התקרבות" אלא גם ל"הקרבה" שהקריבו למען

6 ראו את הפולמוס שעוררה שוב בעת האחרונה אנדרטה המוקמת אך ורק לזכר הקורבנות האוסטרים היהודים של הנציונל-סוציאליזם בווינה, "Schoah-Gedenkstätte: Ein Stein des Anstoßes," July 4, 2021, <https://orf.at/stories/3209185/> (September 1, 2021)

"המולדת" חיילים ומשתתפים אחרים במנגנון המלחמה הנאצי – וזוהי טענה שגם אנתוני מעלה באחד הפרקים הבאים כשהיא כותבת על היידמריה אול (Heidemarie Uhl, ראו לדוגמה עמ' 205, 216).⁷

כמו כן, "מיתוס הקורבן" אינו הסבר מספק ליחס הרע המתמשך ליהודים גם לאחר המלחמה. במילים פשוטות, אוסטרים לא־יהודים התעמרו בניצולים יהודים לא משום שראו בעצמם קורבנות הנציונל־סוציאליזם, אלא משום שרבים מהם עדיין דבקו בעמדות נאציות, ובתוך כך באנטישמיות. אנתוני עצמה מזכירה זאת באחד הפרקים הבאים כשהיא כותבת על סקרי דעת קהל שנערכו לאחר המלחמה (ראו לדוגמה עמ' 196). ואולם היות שביקורתו של פירקר על "מיתוס הקורבן" התפרסמה כשהמונוגרפיה של אנתוני כבר ירדה לדפוס, אין בדברים אלה משום ביקורת על הניתוח של אנתוני. אין זו אלא שהעבודה בצומת של תחומי מחקר פעילים, שבהם מחקרים חדשים ופורצי דרך מתפרסמים חדשות לבקרים, מועדת להחמצות מעין אלה.

מכל מקום, אנתוני מציגה את המצב שנוצר, מצב שבו למדו הניצולים היהודים עד מהרה להסתמך על חבריהם ולצפות לסיוע מארגון הקהילה היהודית, מבעלות הברית (ובייחוד מכוחות הכיבוש האמריקניים) ומארגונים יהודיים בין־לאומיים, ולא מממשלתם שלהם. כוחות הכיבוש האמריקניים אפילו הכריזו על ריקְרְהיים (Rückkehrerheim) בִּזְגַאָסֶה 9 (Seegasse) – אחד משלושה בתים שהוקמו בעיר לניצולים השבים – שבאזור הכיבוש האמריקני כעל "מחנה עקורים", שימוש "חריג" שהיה "מיוחד לווינה" (עמ' 118). ההגדרה נועדה לאפשר לאוסטרים השבים ליהנות מסיוע ממשלתי מארצות־הברית. על השפעת הסיוע והמגמה הבין־לאומית החדשה על קהילת הניצולים האוסטרים הקטנה מעיד טקס שערכו דיירי המוסד ב־12 באפריל 1946 ליום השנה הראשון למותו של נשיא ארצות־הברית פרנקלין דלאנו רוזוולט (עמ' 122). רבים מניצולי מחנות הריכוז שחזרו לווינה החליטו בסופו של דבר להגר לארצות־הברית או להשתקע בארץ־ישראל ואחר כך במדינת ישראל. אך רבים גם נשארו, כמו סוזנה למברג (Susanne Lemberg), ניצולת אושוויץ, שאמרה ב־2008: "וינה ואוסטריה היו ביתי. למרות הכל" (עמ' 124). הפרק הרביעי עוסק בראשונה משתי קבוצות הגולים השבים – בפליטים שחזרו ממקומות המקלט שמצאו מחוץ לאוסטריה כדי להשתתף בשיקומן של עיר הולדתם ושל רפובליקת אוסטריה. במידה רבה הורכבה קבוצה זו מקומוניסטים ומסוציאל־דמוקרטים שהיו פעילים פוליטיים גם בארצות גלותם (בעיקר בארצות־הברית, בבריטניה ובברית־המועצות) ובאותן שנים רקמו תוכניות ל"יום שיחזרו לתבוע את החזקה על אוסטריה שלהם", "ביתם הפוליטי" (ההדגשות במקור; עמ' 127). גם אם האידיאליזם היה תמים מדי והוביל ל"אכזבה והתפכחות" (עמ' 126), אין ספק בחשיבותה של קבוצת גולים

Peter Pirker, "The Victim Myth Revisited: The Politics of History in Austria up until the Waldheim Affair," *Contemporary Austrian Studies* 29 (2020), pp. 153–174

חוזרים זו, ועל כך תעיד בחירתו של אחד מחבריה, ברונו קרייסקי (Bruno Kreisky), לקנצלר אוסטריה ב-1970. קרייסקי, כך אנתוני מראה, הוא דוגמה מושלמת לחוג חברתי שאנשיו אומנם נרדפו כיהודים, אולם מכוח אמונתם הפוליטית חזרו והתמסרו לרפובליקה שקמה מחדש "כאוסטרים" (הדגשה במקור; עמ' 128).

מעניין במיוחד הוא דיונה של אנתוני ברשתות האוסטריות שהוקמו בארצות הגלות העיקריות ושהן מילאו יהודים תפקידים מובילים, דוגמת המרכז האוסטרי בלונדון (Austrian Centre), אביו מולידו של הפורום התרבותי האוסטרי של לונדון (Austrian Cultural Forum London). כיום הפורומים התרבותיים הם שלוחות של משרד החוץ של אוסטריה, אולם העובדה שהוקמו בידי גולים תרבותיים ופוליטיים בעידן הנאצי מצביעה על זליגתה הנרחבת של התרבות האוסטרית אל מחוץ לגבולות המדינה בעקבות העידן הנציונל-סוציאליסטי. אנתוני דנה גם בשפע הארגונים שהקימו בגלות פעילים פוליטיים, מקומוניסטים עד מלוכנים וכל בעלי העמדות הפוליטיות שבין שני הקטבים האלה. את כולם אפיינה המחויבות לאוסטריה, בניגוד בולט לארגונים הציוניים במדינות הגלות, שחבריהם האמינו ש"כל דרך עדיפה על הדרך המובילה בחזרה לאוסטריה" (עמ' 142). אף-על-פי שחברי הארגונים האוסטריים הגולים היו ברובם יהודים (שהרי היהודים היו קבוצת הגולים הגדולה ביותר מאוסטריה), אנתוני מציינת כי רוב הגולים היהודים לא השתייכו לארגונים כאלה וכי רובם ככולם לא ששו לחזור לארצו של היטלר.

בפרק החמישי אנתוני פונה לטפל בקבוצת השבים האחרונה, שנבדלה מהגולים הפוליטיים בגישתה הפרגמטית לשיבה. חלק ניכר מחברי הקבוצה הזאת היו בעלי מקצועות חופשיים שלא יכלו להשתקם בחו"ל מסיבות של שפה ובירוקרטיה או מסיבות מעשיות אחרות. היו בהם סופרים וכותבים שלא נמצא להם קהל קוראים דובר גרמנית במדינות אחרות וכן רופאים ועורכי דין שלא קיבלו הכרה ברישיונות ובתארים האוסטריים שלהם. גולים ששהו במדינות שבהן היו סיכויי השתכרות נמוכים באופן כללי, כמו רפובליקת קזחסטן הסובייטית הסוציאליסטית וסין, נטו גם הם לחזור לאוסטריה הרבה יותר מאוכלוסיות המהגרים האוסטרים הגדולות בבריטניה ובארצות-הברית. דבריה של אנתוני על הסופר פרידריך טורברג (Friedrich Torberg), כדי לשוב ולהשתלב בהצלחה היה על הגולים החוזרים האלה לטשטש את מוצאם היהודי ולא לדבר על מה שעברו בתקופת הנציונל-סוציאליזם. הכותבת עומדת גם על אפיון מגדרי בולט בקבוצה זו, שרובה הורכבה מגברים בעלי מקצועות חופשיים ש"שכנעו את רעותיהם או כפו עליהן להצטרף אליהם". רבות מהנשים הלכו אחרי בעליהן "בחוסר התלהבות" ולכל היותר הצליחו לטפח קשר מחודש לאוסטריה כ"בית המשפחה" (ההדגשה במקור; עמ' 168). לאי-שביעות הרצון של רבות מהחוזרות תרמה העובדה שלאחר האנשלוס זכו נשים בעל כורחן באחריות ובאוטונומיה שלא היו נחלתן לפני כן, שכן היה עליהן לדאוג להגירת המשפחה ולפרנסתה בגלות, ואילו עם שובן לאוסטריה

התברר לרבות מהן שהן חוזרות גם למקומן השולי ולתפקידים שמילאו לפני המלחמה בתור עקרות בית ואמהות.

התמונה שאנתוני מצוירת כאן היא של הקרבה מדעת שהקריבו נשים נשואות רבות למען רווחתם המקצועית והנפשית של בני זוגן. ואולם בקבוצת הגולים השבים בעלי המקצועות החופשיים היו גם נשים בעלות מקצוע, ואנתוני אכן בוחנת את סיפורה של במאית התיאטרון סטלה קדמון. קדמון, שבגלל ידיעת העברית המוגבלת שלה נאלצה לעסוק בעבודות לא מיומנות בארץ-ישראל בשנות המלחמה הראשונות, הייתה להוטה לחזור עם תום המלחמה לוינה, פתחה שם מחדש את התיאטרון שלה ברובע הראשון ונחלה הצלחה. בפיתוח עקבי ורב-תובנות של נושא המגדר אנתוני מרחיבה את העיסוק המחקרי הראשוני בהיסטוריה של נשים יהודיות בווינה, שעד כה התמקד אך ורק בתקופה שלפני המלחמה.⁸

לאחר שתיארה את ארבע קטגוריות הניתוח העיקריות בפרקים הקודמים, אנתוני מרחיבה לבסוף את היריעה בפרק השישי ומוסיפה מורכבות למודל שיצרה לסיווגם של דפוסי ההגירה החוזרת. הפרק נפתח בחזרתם מ-1947 ואילך של מאות מיהודי וינה ששרדו בשנחאי אך לא היו להם סיכויים רבים להתפרנס שם ומראה כי גלי החוזרים השונים "לא התחלקו בצורה מדויקת. המניעים לא תמיד השתבצו חד וחלק בקטגוריה של בית משפחתי, פוליטי או מקצועי, שכן היו חפיפות בין הכוונות והיו תקופות שהתארכו" (עמ' 195). אף-על-פי-כן, כל הניצולים שחזרו לוינה "התמודדו עם אותן הבעיות, למרות הבדלי המניעים או ההיגיון שהנחו את דרכם אליה" (עמ' 196). בהמשך הפרק המחברת מבארת במילים נוקבות את המנגנונים המבישים שבאמצעותם השתמטו ממשלת אוסטריה ומגזרים גדולים בחברה האוסטרית מאחריות לפשעים נגד אזרחיה היהודים של המדינה, תוך כדי שימוש בכל האמצעים האפשריים למנוע מהניצולים, בגבולות אוסטריה ומחוצה לה, פיצוי והגן על האבדות והסבל.

התמודדותה הלקויה של אוסטריה עם עברה הנאצי הולידה ספרות ענפה.⁹ אנתוני מתארת את התהליך האוסטרי של *Vergangenheitsbewältigung* (התגברות על העבר או התמודדות איתו), את הפיצויים (או היעדרם) בעשורים הראשונים אחרי המלחמה ואת האנטישמיות הנרחבת, גם אם הסמויה, שפשתה בכל רובדי החברה האוסטרית. סקירה זו חיונית להבנת תלאותיהם

8 עם המחקרים המשפיעים בתחום אפשר למנות את אלה: Elisabeth Malleier, *Jüdische Frauen in Wien 1816-1938* (Vienna: Mandelbaum, 2003); Michaela Raggam-Blesch, *Zwischen Ost und West: Identitätskonstruktionen jüdischer Frauen in Wien* (Innsbruck: Studienverlag, 2008); Alison Rose, *Jewish Women in Fin de Siècle Vienna* (Austin: University of Texas Press, 2008).

9 לתיאור היסטורי תמציתי שהתפרסם כבר לפני שני עשורים ראו Helga Embacher, *Restitutionsverhandlungen mit Österreich aus der Sicht jüdischer Organisationen und der Israelitischen Kultusgemeinde* (Vienna: Oldenbourg, 2003).

של יהודי אוסטריה ששרדו ולהבנת ההתפתחויות הייחודיות לקהילה היהודית בווינה לאחר המלחמה. תשלומי הפיצויים הוגבלו בדרך כלל לאזרחי אוסטריה (אזרחותם של היהודים נשללה שלילה קטגורית במשטר הנציונל-סוציאליסטי, ורק מעטים מאוד חזרו להיות אזרחים אוסטרים בתקופה הראשונה), וקורבנות הרדיפות הפוליטיות הועדפו על פני מי שנרדפו על בסיס "גזעי", כך שמלכתחילה הרגישו היהודים האוסטרים כזרים ברפובליקה השנייה המתהווה. כדוגמה מחפירה במיוחד אנתוני מתארת את הקמתה של "אגודת המגן לנפגעי הפיצויים" (Schutzverband der Rückstellungsbetroffenen). חברה היו "מוטבי מדיניות האריזציה הנאצית" שהציגו את עצמם, בהיפוך מושלם, כקורבנות בתביעות הרכוש שהגישו יהודים כדי להשיב לעצמם את החזקה על נכסים שנלקחו מהם אחרי האנשלוס, לא פעם בכוח הזרוע (עמ' 217).

היבט מעניין במיוחד בתולדות הנושא הזה הוא תפקידן של בעלות הברית. אלה תמכו בהגדלת הפיצויים אבל גם סייעו לממשלת אוסטריה בסרבנות. המעצמות הכובשות, ובייחוד ארצות-הברית וברית-המועצות, דאגו כל אחת למטרותיה שלה על רקע המלחמה הקרה המתעצמת, ועל פוליטיקת הפנים של צדק וגמול באוסטריה האפילה זמן רב ההתמקדות הבין-לאומית בגרמניה (המערבית). הדבר נכון עד היום לחלק גדול של המחקר הבין-לאומי העוסק בהיסטוריה יהודית, בשואה וב"תהליך ההתגברות על העבר" לאחר המלחמה. מחקרים אלה מתייחסים לא פעם אל אוסטריה כאל פרובינציה של גרמניה הנאצית ותו לא, הערת שוליים בתולדות השואה. כדברי אנתוני, "ההבנה שבעלות הברית [המערביות] מעוניינות לשמר את הניטרליות של אוסטריה ולהגביל את ההתפשטות הסובייטית סייעה לטפח את הנרטיב הלאומי הנכסף שלפיו הייתה אוסטריה חפה מאשמה". כך יכלו הממשל האוסטרי והחברה האזרחית להרגיש כי הם "פטורים מאחריות כלכלית ומוסרית גם יחד" ולייחס את אשמת הנציונל-סוציאליזם לגרמניה בלבד (עמ' 221).

אנתוני מסבירה כי קומץ היהודים הנרדפים שהחליטו לחזור לאוסטריה או להישאר בה "בחרו לחיות במקום שהזדהו עימו, אך בקרב עם שיחסם אליו היה אמביוולנטי במקרה הטוב" (עמ' 231). למרות האפליה על שלל צורותיה כלפי היהודים החוזרים בניסיונותיהם לשקם את חייהם באוסטריה, דווקא השתיקה ההדדית בנושא העידן הנאצי, השתיקה ששלטה בכיפה בעשורים הראשונים לאחר המלחמה, היא שאפשרה ליהודים וללא-יהודים בווינה שלאחר המלחמה דו-קיום במידה מסוימת של שלום. כך נוצר סטטוס קוו מתוח שהשתמר עד שעבר חלקה של אוסטריה בנציונל-סוציאליזם למרכז הבמה בשנות השמונים של המאה העשרים בעקבות פרשת ולדהיים (Waldheim), שהובילה להתפרצות של אנטישמיות בוטה וגלויה ולתזוזה מובהקת של קהל הבוחרים לימין.

פרק הסיום הקצר מסכם את טיעוני הפרקים הקודמים ובתוך כך חוזר גם על הנרטיבים הבעייתיים של "התבוללות יהודית" ושל "מיתוס הקורבן" כפי שנידונה לעיל. מגרעת מצערת נוספת של פרק הסיכום היא שאנתוני אינה

מנסה להמשיך את הדיון אל מעבר לפרשת ולדהיים, ובכך היא תוחמת את תרומתה לטווח שאינו חורג מהתקופה שמיד לאחר המלחמה. היות שמאז פרשת ולדהיים חלפו יותר משלושים שנה, ובשנים אלה נעשו מאמצים להתמודד עם העבר הנאצי ולהעניק לקורבנות הנאציזם פיצוי הוגן, גם אם מאוחר, היה מוטב אילו שיבצה אנתוני את נושא מחקרה גם בהקשר התמורות מרחיקות הלכת האלה שחלו באוסטריה העכשווית.

אכן, ההיסטוריה היהודית של וינה נעשתה חלק מרכזי בתודעה האוסטרית בשנים האחרונות – ויעידו על כך שפע של מוזיאונים, אנדרטאות ומכוני מחקר, שלא לדבר על הררי הפרסומים המחקריים והעממיים גם יחד המוקדשים לנושא – עד שהתעוררו אפילו ויכוחים על המידה שבה ממשלתו הימנית והגזענית בחלקה של סבסטיאן קורץ (Sebastian Kurz) וממשיכי דרכו, הנאבקות במהגרים ובפליטים, מנצלת את ההיסטוריה הזאת לצרכיה.¹⁰ בהשלכותיהן של התפתחויות אלה על השיח הכללי שבתוכו מחקרה של אנתוני משובץ, נדמה שמן הראוי היה להביאן בספר, ולו בקצרה.

אולם אם נניח להסתייגויות אלה, זוהי מונוגרפיה המסתמכת על תחקיר מוקפד וכתובה בסגנון תמציתי ונגיש. ספרה של אנתוני לא רק מעמיק את הבנת מורכבותה של חוויית השיבה ושיקום החיים היהודיים באוסטריה הבתר-נאצית אלא גם מציג אותה בהקשר של מדיניותה המבישה לא פעם של אוסטריה כלפי הניצולים היהודים לאחר המלחמה. ספר זה הוא תרומה נחוצה מאוד להרחבת אופקינו אל מעבר לגבולות גרמניה שלאחר המלחמה, ובייחוד ראוי לציון ולשבחים המאמץ לשלב את תחום הנשים והמגדר בספרות המחקר העוסקת בהיסטוריה היהודית של וינה. מסיבות אלה, אין ספק שהספר יתקבל, בצדק, כאבן דרך ביקורתית בהיסטוריוגרפיה באנגלית העוסקת בניצולים יהודים ובפוליטיקה של צדק וגמול באוסטריה לאחר המלחמה.

תרגמה מאנגלית: מיכל אלפון

10 ראו דיון בתוך , Dirk Rupnow, "Austria's Year of Memory and Commemoration 2018: A Review," *Contemporary Austrian Studies* 28 (2019), pp. 223–238.